

GERARD DEDEYAN (Ed.), **HISTOIRE DES ARMÉNIENS**, Editions Privat, Toulouse, 1982 (701 p.).

Ժեռուր ՏէՏէեԱն (ԽՄԲ.), ՀԱՅՈՑ ՊԱՏՄՈՒԹԻԻՆ, Փրիվա Հրատարակչութիւն, Թուրք, 1982 (701 էջ):

Արտասահմանի մէջ՝ հայ ժողովուրդի պատմութեան նուիրուած առաջին հաւաքական աշխատասիրութիւնն է այս հատորը: Ատենն էր որ, Հայաստանի օրինակին հետեւելով, Սփիւռքի մէջ եւս մտածուէր եւ պատրաստուէր նման հաւաքական աշխատանք մը: Արդարեւ, Հայաստանի Գիտութիւններու Ակադեմիայի հովանաւորութեամբ պատրաստուող ութ հատորանոց Հայ Ժողովուրդի Պատմութիւն կոթողական գործը արդէն ամբողջացած է վերջին (երկրորդ) հատորին հրատարակութեամբ:

Փրոֆ. Ժեռար Տէտէեանի ղեկավարութեամբ գլուխ հանուած այս աշխատասիրութեան իրենց մասնակցութիւնը բերած են՝ Միացեալ Նահանգներէն, Անգլիայէն, եւ մասնաւորաբար Ֆրանսայէն 17 գիտնականներ, որոնցմէ ութը հայեր են, եւ մնացեալ ինը՝ օտար: Հաստատի որ այս հատորը կը բաղկանայ 16 գլուխներէ, իւրաքանչիւրը գորուած անհատի մը, երբեմն ալ՝ երկու անհատներու կողմէ, որոնք ընդհանրապէս մասնագէտներ են իրենց ներկայացուցած շրջանին եւ նիւթերուն: Հանգամանօրէն անդրադառնալ իւրաքանչիւր գլուխին, այս գրախօսականին ե՛ւ բնոյթէն ե՛ւ տրամադրուած սահմանափակ ծաւալէն անդին է:

Ըստ երեւոյթին, հատորին խմբագիրը փորձած է հաւասար կարեւորութեամբ ներկայացնել հայ ժողովուրդի պատմութեան հին թէ նոր շրջանները, իւրաքանչիւրին յատկացնելով ութը գլուխ: Առաջին գլուխին մէջ տրուած են Հայաստանի ֆիզիքական եւ պատմական աշխարհագրութիւնը, հայ ժողովուրդի մարդաբանութիւնը, եւ լեզուն: Երկրորդ գլուխին մէջ, որ կ'ընդգրկէ Ուրարտուի պատմութեան շրջանը, յօդուածագիրը՝ Չարլզ Պըրնի, կը յայտնէ տեսակէտներ, զորս այլ ուրարտագէտներ կրնան չբաժնել: Յաջորդ վեց գլուխները յատկացուած են հայ ժողովուրդի ծագումէն մինչեւ Կիլիկեան թագաւորութեան անկումը երկարող շրջանին: Հոս, ինչպէս մնացեալ բոլոր բաժիններու պարագային, հայ ժողովուրդի միայն քաղաքական պատմութիւնը չէ որ ներկայացուած է, այլ նաեւ մշակութայինը՝ նոյն կարեւորութեամբ: Յաջորդական հարստութիւններու կառավարութեան շրջաններուն, եւ անոնց իրագործումներուն դասական դարձած նկարագրութեամբ չէ որ ընթերցողին կը հրամցուին հայ ժողովուրդի անցեալը, այլ՝ շրջանի տիրող քաղաքական կացութեան, ուժերու դա-

սաւորման, եւ մշակութային-կրօնական հոսանքներու եւ շարժումներու վերլուծման ընդմէջէն: Այս տեսանկիւնէն դիտած՝ գլուխներու խորագիրները խօսուեն են. — «Իրանի եւ Յունա-Հռովմէական Աշխարհի Փորձութիւնները» (Գլուխ Գ.), «Քրիստոնեայ Հայաստանի Հաստատումը» (Գլուխ Դ.), «Արարական Տիրապետութիւնը եւ Հայկական Ազատութիւնները» (Գլուխ Ե.), «Անկախութիւնը Վերագտնուած - Հիւսիսի Թագաւորութիւնը եւ Հարաւի Թագաւորութիւնը» (Գլուխ Զ.), «Կայսերական Կոչում թէ Սփիւռքեան Արկած - Բիւզանդիոնի Հայերը» (Գլուխ Է.), եւլն:

ԺԵ. դարէն մինչեւ մեր ապրած շրջանի պատմութիւնը կ'ընդգրկէ գիրքին երկրորդ կէտը, թէեւ նման կտրուկ բաժանում չէ կատարուած: Այս բաժնին մէջ եւս գլուխները յատկանշական են թէ որպէս պատմական շրջաններու բաժանում, եւ թէ որպէս մօտեցում. — «Ազգային Անկախութեան Փշրանքներ եւ Սփիւռք (Ծագումէն Մինչեւ ԺԸ դար)» (Գլուխ Ժ.), «Հայկական Վերածնունդ եւ Ազատագրական Շարժում (ԺԷ-ԺԸ դարեր)» (Գլուխ ԺԱ.), «Հայաստան եւ Ազգութիւններու Զարթօնքը (1800-1914)» (Գլուխ ԺԲ.):

Նման գործի մը մէջ, կը կարծենք, անտեղի է «Բիւզանդիոնի Հայեր»ուն յատկացուած գլուխը: Բաժնին հեղինակը՝ Ժեռար Տէտէեան, պէտք է գոհանար քանի մը էջով (փոխան 17 էջի) ներկայացրնել այս յարաբերաբար երկրորդական նիւթը: Վերջին հաշուով Բիւզանդիոնի հայերուն պատմութիւնը գաղութային նկարագիր ունի, որքան ալ կարելոր դեր խաղացած ըլլան անոնք Բիւզանդական Կայսրութեան ճակատագրին մէջ: Աւելի ճիշդ պիտի ըլլար թերեւս որ այս նիւթն ալ մաս կազմէր Սփիւռքին յատկացուած գլուխին (Ժ.): Ժ. Տէտէեան թէեւ կ'անդրադառնայ Բիւզանդիոնի եւ Հայաստանի յարաբերութեանց ժխտական երեսներուն, սակայն աւելի կը ծանրանայ անոնց դրական կողմերուն: Պէտք է կարեւորութեամբ յիշուէր որ Բիւզանդիոնի՝ ծագումով հայ կայսրերը ո՛չ միայն քանդեցին Հայաստանի վերջին (Բագրատունեաց) թագաւորութիւնը, այլեւ գրեթէ բնաջնջեցին հայ քաղաքական ղեկավարութիւնը, հալածելով եւ կործանելով նախարարական տունները, եւ հիմէն քանդելով հայ պետականութեան կառոյցը:

Ինչպէս յիշուեցաւ, շրջանի մը ե՛ւ քաղաքական ե՛ւ մշակութային պատմութիւնը տրուած են մէկ գլուխի մէջ, բացի մէկ պարագայէ՝ Սովետական Հայաստանէն: ԺԴ. գլուխին մէջ ներկայացուած է Սովետական Հայաստանի քաղաքական պատմութիւնը, իսկ յաջորդ գլուխին մէջ՝ մշակոյթը եւ եկեղեցին Սովետական Հայաստանի մէջ: Բաց աստի, եկեղեցիին յատկացուած ենթաբաժանումին մէջ տրուած են մանրամասնութիւններ, որոնք աւելի հրապարակագրական բնոյթ ունին, քան՝ գիտական:

Մինչ վերոյիշեալ նիւթերուն լայն տեղ է տրուած, հայ նորագոյն պատմութեան ամենէն ճակատագրական եւ կարեւոր շրջանին՝ ԺԹ դարուն, տրամադրուած է մէկ գլուխ, ընդամէնը՝ 43 էջ: 1800-1914 թթ. երկարող ժամանակաշրջանին՝ այնքան հարուստ քաղաքական թէ մշակութային եղելութիւններով, տազնապներով եւ իրագործումներով, պէտք էր յատկացուէր շատ աւելի լայն տեղ: Բաժնին հեղինակը՝ Անահիտ Տէր Մինասեան, կարծէք փորձած է՝ տալ առաւելագոյնը տրամադիր էջերուն մէջ, սակայն, անխուսափելի էր որ որոշ նիւթեր չտուօէին: Ռուսական թափանցումները Անդրկովկաս, Արեւելեան Հայաստանի միացումը Ռուսաստանին, եւ ցարական տիրակալութիւնը Հայաստանի այդ մասին վրայ՝ նիւթեր, որոնք կը կազմեն հայ ժողովուրդի արդի պատմութեան ամենէն բախտորոշ շրջանը, կը գրաւեն միայն չորս ու կէս էջ. կէս էջով տրուած է ազգային սահմանադրական շարժումը, իսկ հայկական հարցի ծագումն ու միջազգայնացումը ներկայացուած են հազիւ մէկ ու կէս էջով: Ծաւալին սահմանափակումը կ'անդրադառնայ նիւթի մը արժեւորումին: Ա. Տէր Մինասեան շատ աւելի գոհացուցիչ կերպով քննութեան ենթարկած է հայ քաղաքական կուսակցութեանց ծագման շրջանը եւ անոնց գործունէութիւնը:

Ցեղասպանութեան պատմութիւնը գրուած է նիւթին մասնագէտներէն՝ Իվ Թերնոնի կողմէ. թէեւ ամփոփ, սակայն միաժամանակ ե'ւ առարկայական ե'ւ ամբողջական է տրուածը: Թերնոն ընթերցողին կը փոխանցէ Ոճիրին ե'ւ ահաւոր տարողութիւնը ե'ւ կանխամտածուած ըլլալու հանգամանքը, ու առանց բռները ծամծամելու, անոր պատասխանատուութիւնը կը վերագրէ ճիշդ հասցէին՝ «Իթթիհատին՝ որպէս կուսակցութիւն, եւ Երիտասարդ Թուրքերու կողմէ ղեկավարուած Օսմանեան Կայսրութեան՝ որպէս պետութիւն» (էջ 493): Ֆրանսացի հեղինակը շրջահայեաց եւ ղիպուկ կերպով կը յիշէ որ «արաբական աշխարհի կրօնական պատասխանատուները դատապարտած են հայկական ջարդերը որպէս իսլամական կրօնքի բարոյական ըմբռնումներուն ներհակ» (նոյնը): Թերնոնի կողմէ պատրաստուած «1915-ի Տեղահանութեանց եւ Ջարդերու Քարտէսը» կ'ամբողջացնէ պատկերը ընթերցողի մտքին մէջ: Հայաստանի անկախութեան պայքարին, անկախութեան կարճատեւ գոյութեան, ու անկման նկարագրութեան մէջ, Թերնոն կարեւորութեամբ կը յիշէ Կիլիկիոյ պարագան, ծանրանալով դաշնակիցներու դերին, ու կը կցէ 1919-1922-ի «Կիլիկիոյ Ազգային Օճախ»ի քարտէսը:

Հատորին մէջ նորութիւններ են Տիգրան Գույումճեանի «Թորքոմաններու եւ Օսմանցի Թուրքերու Լուծին Տակ (ԺԵ-ԺԶ. դարեր)» (Գլուխ Թ.), Սարք Ֆերրոյի եւ Գլեր Մուրատեանի «Սովետական Հայաստան (1921-1980)» (Գլուխ ԺԴ.), եւ Այտա Պուճիքանեան-Քէօրօղ-

լեանի «Ժողովուրդ մը Աքսորի Մէջ - Նոր Սփիւռքը (ԺԹ-Ի. դարեր)» (Գլուխ ԺԶ.) խորագրուած բաժինները: Գույումճեան, քաջածանօթ ժամանակաշրջանի Միջին Արեւելեան պատմութեան, յաջողած է լոյս սփռել «Հայոց պատմութեան այս մութ շրջանին»՝ ԺԵ եւ ԺԶ. դարերուն վրայ: Սովետական Հայաստանին նուիրուած գլուխը ընդհանրապէս կ'անդրադառնայ Հայաստանի սովետականացումէն ի վեր տեղի ունեցած քաղաքական եղելութեանց, եւ որոշ չափով՝ տնտեսական եւ ընկերային երեւոյթներուն:

Հատորին ամենէն ընդարձակ Գլուխը (68 էջ) տրուած է Սփիւռքին: Յօդուածագիրը՝ Այտա Պուճիքանեան-Քէօրօղլեան, օգտագործած է տախտակներ եւ քարտէսներ, ներկայացնելու՝ նախ Սփիւռքի կազմութիւնը, եւ ապա՝ զայն կազմող գլխաւոր գաղութները: «ԺԹ. դարուն աճող գաղութներ — Իսթանպուլ, Եգիպտոս» ենթաբաժանումին մէջ երկրորդ անգամ ըլլալով կը ներկայացուի գաղութը, թէեւ հակիրճ կերպով: Ժիշդ է որ Իսթանպուլը աշխարհագրականօրէն մաս չէր կազմեր Արեւմտեան Հայաստանին, սակայն ո՛չ միայն Իսթանպուլը, այլեւ Իզմիրը, Պուրսան, արեւմտեան եւ կեդրոնական Փոքր Ասիոյ հայերը կը նկատուէին անբաժան մասնիկները Արեւմտահայութեան, եւ հետեւաբար՝ գաղութի բնոյթ չէին կրեր: Ինչպէս յօդուածագիրը տեղին կը յիշէ, Իսթանպուլը Արեւմտահայութեան իսկական կեդրոնն էր ամէն ձեւով:

Նորակազմ Սփիւռքի բաժնին մէջ կ'արժէր առանձին տեղ յատկացնել Սուրիոյ հայ գաղութին. վերջին հաշուով, մինչեւ 1960-ական թուականները, արտասահմանի ամենէն կենսունակ եւ հոծ գաղութներէն մէկն էր անիկա: Հակառակ յօդուածագրին բժախնդրութեան, սպրդած են վրիպակներ եւ եղած են մոռացումներ: Նշենք մէկ քանին: Լոս Անճելոսի մէջ կը հիմնադրուի ոչ թէ College of La Verne-ը (էջ 655), այլ՝ Armenian American International College-ը, որ ամերիկեան La Verne համալսարանի կից եւ անոր իրաւական սահմաններուն մէջ կը գործէ: Երբ կը յիշուին Գարակէօզեան հաստատութիւնը եւ Հ. Բ. Լ. Մ.-ը որպէս բարեսիրական կազմակերպութիւններ (էջ 657), պէտք էր յիշել նաեւ Հայ Օգնութեան Միութիւնը, Սփիւռքի հայ իրականութեան ամենէն բազմանդամ եւ բազմաճիւղ կազմակերպութիւններէն մէկը: Լիբանանի մէջ կամ ալուր պէտք էր քանի մը բառով ներկայացնել Հ. Մ. Լ. Մ.-ը որպէս համահայկական մեծ մարզական միութիւն: Ամերիկահայ մամուլին մէջ (էջ 658) մոռցուած է Armenian Weekly շաբաթաթերթը, նախապէս կոչուած Hairenik Weekly:

Հայաստանի աշխարհագրութեան բաժնին մէջ անհասկնալիօրէն կարգ մը աշխարհագրական վայրերու անունները տրուած են թրքերէնով, իսկ հայերէնները՝ փակագիծի մէջ. օրինակ՝ Կէօլճիւք լիճը, փա-

կազմի մէջ Մովսէս (էջ 26) - Էկիլ, փակագիծի մէջ Անգեղ (էջ 26) - Նեմրուսը ծանօթացուած է որպէս Նեմրուս Տաղ (էջ 23), եւլն: Նոյն երեւոյթը, աւելի ընդհանրացած ձեւով, կը կրկնուի Ուրարտուի պատմութեան յատկացուած երկրորդ գլուխին մէջ: Օրինակ՝ Էլագիկ, փակագիծի մէջ Սարբերդ, Հարբութ (էջ 54), յետոյ միայն Էլագիկ Ձեւով (էջ 61, 65, 80) - Էրճիշ, փակագիծի մէջ Արճէշ (էջ 70) - Մուրատ Սու, փակագիծի մէջ Արսանիաս, Արածանի (էջ 55) - Ազնաուր Թիփի, փակագիծի մէջ Փաթնոս (էջ 70), կարծէք Հայաստանի վայրերը նախ ծանօթ էին փրենց թրքերէն անուանումներով: Բարեբախտաբար միւս բաժիններու հեղինակները չեն կրկնած այս սխալը, եւ գործածած են աշխարհազրական շրջաններուն միայն հայերէն անունները:

Այլ վրիպումներ՝ Կիլիկեան հայկական իշխանապետութեան շրջանին պէտք էր գէթ հպանցիկ կերպով յիշուէր որ 1145 թ-էն սկսեալ թորոս Բ- կը յաջողի վերականգնել տապալած հայկական իշխանութիւնը (էջ 308): «Ամիրա» տիտղոսը չէր տրուեր սուլթաններու կողմէ, այլ՝ հայ գաղութին կողմէ, կարգ մը մեծահարուստ հայերու (էջ 439):

Օտարազգի հայագէտներու մօտ այլեւս ընդունուած սովորութիւն, թէ կանոն դարձած է հայ պատմագիրներու անունները թարգմանել. այս հատորին մէջ նաեւ կը վիտան այդօրինակ անհարգատ թարգմանութիւններ: Այսպէս՝ Ղազար Փարպեցին դարձած է Ghazar de Parpi (էջ 24 եւ 292), Գրիգոր Տաթեւացին՝ Grigor de Tatew (էջ 370 եւ 372), Առաքել Թաւրիզեցին՝ Arakel de Tabriz (էջ 361), եւլն: Թարգմանութեամբ տալու այս ձեւը երբեմն պատմիչին անունը կը դարձնէ անճանաչելի. այսպէս, Վարդան Արեւելցին տառացիօրէն թարգմանուած է ու դարձած Vartan L'Oriental (էջ 325), Սիմէոն Լեհացին՝ Simeon de Pologne (էջ 361), եւլն: Այս սովորութիւնը գիտականօրէն ճիշդ չէ ո՛չ միայն հայերէնի, այլ՝ որեւէ լեզուի պարագային: Կարգ մը հեղինակներ կը գործածեն երկու ձեւերն ալ. օրինակ՝ Vartan Aygetsi եւ Kostandin de Yerzenka միեւնոյն էջին վրայ (էջ 327): Ժամանակն է վերջ դնելու հայ պատմիչներու անունները թարգմանութեամբ տալու այս անճիշդ սովորութեան, որ կու գայ ԺԹ. դարու սկզբնական շրջանէն:

Այլ յոռի սովորութիւն մըն է, եւ այս հատորին մէջ ալ օգտագործուած, «Թրքահայաստան» (Arménie Turque) եւ «Ռուսահայաստան» (Arménie Russe), «Թրքահայ» եւ «Ռուսահայ» անուանումները, որոնք օսմանեան եւ ցարական բռնատիրութեանց օրերէն ժառանգ մնացած են, ու տակաւին կը գործածուին արտասահմանի մէջ հայ թէ օտար հեղինակներու կողմէ: Հայաստանի մէջ կը գործածեն «Արեւմտեան Հայաստան» եւ «Արեւելեան Հայաստան», «արեւմտահայ» եւ

«արեւելահայ» ձեւերը. ինչո՞ւ չհետեւիլ հայրենի գիտնականներու օրինակին:

Մատնանշուած թերութիւններով հանդերձ, ցարդ՝ անգլերէն կամ ֆրանսերէն լեզուներով հայ ժողովուրդի պատմութեան նուիրուած գործերուն մէջէն այս հատորը կը ներկայանայ ամենէն ամբողջականն ու դիւրամատչելին, միաժամանակ ունենալով գիտական լուրջ մակարդակ:

Այս արժէքաւոր հրատարակութիւնը յանդուգն իրագործում մըն է, որ միաժամանակ մեծապէս կը նպաստէ հայ ժողովուրդի քաղաքական եւ մշակութային պատմութեան ուսումնասիրութեան՝ ընդհանրապէս, եւ ֆրանսախօս աշխարհի հայագիտութեան՝ մասնաւորապէս:

ՅԱԿՈՒ ՊԱՐՍՈՒՄԵԱՆ